CIRCULAȚIA PE MELEAGURI HUNEDORENE A UNOR CĂRȚI ROMÂNEȘTI DIN SECOLELE XVI–XVII, PĂSTRATE ÎN PATRIMONIUL CULTURAL NAȚIONAL SIBIAN

DOINA AURORA BRAICU

Cartea veche românească constituie o componentă de primă importanță a patrimoniului cultural național, dovadă elocventă a preocupărilor și interesului permanent pentru cultură ale poporului nostru. Înscriindu-se în sfera studiilor de istorie culturală, cercetarea produselor spirituale și materiale ale culturii noastre medievale aduce un spor de cunoaștere în ce privește istoria limbii și începuturile literaturii noastre naționale. Prezența masivă a cărților imprimate în Țara Românească și Moldova, alături de cele transilvănene, constituie, implicit și datorită intensei circulații a tipăriturilor în cele trei provincii istorice românești, o mărturie a legăturilor spirituale și culturale permanente dintre acestea, de-a lungul timpurilor. „Departe de a fi o simplă prefață a literaturii noastre moderne, creațiile vechilor noștri cărturari, personalități complexe, armonios alcătuite, constituie, alături de poezia populară orală, pilonii de granit pe care se sprijină marea creație a clasicilor și reprezintă un moment din cele mai originale și mai reprezentative în dezvoltarea culturii românești“ [1].

Sibiul, oraș cu veche tradiție culturală, păstrează un valoros fond de carte românească, printre care și numeroase lucrări tipărite în secolele al XVI-lea și al XVII-lea [2]. Provenite din cele mai importante tiparnițe ale timpului, din țară și străinătate, acestea sînt valoroase prin vechime, raritate, mesajul spiritual ce-l transmit, calitatea artistică, ilustratori, gravori, tipografi, editorii și domnitorii ce au subvenționat apariția lor, cît și prin numeroasele însemnări marginale, care le-au adăugat un surplus de valoare. „Cantitatea și calitatea informațiilor, fenomenele și actele de cultură pe care ni le furnizează... aduc cea mai folositoare completare tabloului general al creației spirituale românești și, în același timp, dovezi dintre cele mai concludente cu privire la unitatea acestei creații în toate provinciile noastre istorice, indiferent de vremelnica lor despărțire prin dominații politice diferite“ [3].

1. Dan Zamfirescu, Studii și articole de literatură românească veche, București, 1967, p. 25.
2. Este vorba, în stadiul de față, de fondul de carte românească veche aflată în Biblioteca Mitropoliei Ortodoxe Sibiu.
3. Virgil Cândea, Prefață la repertoriul întocmit de D. Braicu și V. Bunea. **Cartea veche românească din secolele XVI—XVII în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului**, Sibiu 1980, p. 9.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

Opere fundamentale ale vechiului scris și tipar românesc, editate în Moldova, („Cazania lui Varlaam") sau Țara Românească („Îndreptarea legii" și „Biblia lui Șerban") au slujit deopotrivă afirmării limbii românești, comunicării între oameni, învățăturii, păstrării conștiinței de neam a românilor din Transilvania, reprezentînd o confirmare în cîmpul culturii a aceleiași unități existente pe plan etnic, de grai și de civilizație [4].

Circulația pe arii întinse a acestor cărți, aduse de cele mai multe ori cu mare efort material și fizic, la cumpărarea unei cărți contribuind adesea toți sătenii care dădeau din puținul lor ca să-și împodobească altarul și să-și poată învăța copiii slovă românească, constituie mai întotdeauna un act de conștiință și voință a unității spirituale de limbă și neam a românilor [5].

Așezările hunedorene s-au bucurat de o intensă circulație a cărții românești, încă de la începuturile tiparului pe pămîntul românesc. Astfel, considerăm concludent faptul că prima tipăritură imprimată în țara noastre, la Tîrgoviște, în anul 1508, la abia o jumătate de secol după inventarea tiparului de către Gutenberg și cunoscută sub denumirea de „Liturghierul lui Macarie", aflată azi la Biblioteca mitropolitană din Sibiu [6], provine din biserica din Alun, sat de lîngă Hunedoara. Tipărit în limba slavonă de redacție medio-bulgară, utilizată în perioada slavonismului în Țările Române, exemplarul respectiv face parte dintre primele scoase de sub teascul tipografului și este necorectat, dovadă a interesului manifestat pentru cartea tipărită și a circulației intense a acesteia pe teritoriul patriei noastre [7].

„Liturghierul lui Macarie", prima tipăritură din istoria literaturii române, împodobit cu frontispicii și ornamente, cruci, coroane, flori de acant, cu scrierea modelată după cea a vechilor manuscrise românești, imprimată în două culori, roșu și negru, cu inițiale bogat ornate, reprezintă o capodoperă tipografică a secolului al XVI-lea. Exemplarul respectiv este unul din cele 5 ex., păstrate pînă astăzi. O altă tipăritură a secolului de început a tiparului românesc, provenită de la parohia ortodoxă Alun, este un „Molitvenic" slavonesc tipărit în Țara Românească [8], a cărui datare nu a fost precizată încă. Conform unei însemnări, cartea a fost donată de parohul Iosif Suciu, bibliotecii Arhiepiscopești Sibiu, în 8 Nov. 1898, provenind de la „biserica din Alun" [9]. Exemplarul este incomplet, lipsesc f. 1—59, are doar 169 f. numerotate pe caete. Tiparul cărții este executat de călugărul Moise, „cu matricele lui Dimitrie Liubavici".

Cea mai importantă carte a secolului al XVII-lea, provenită de sub teascurile tipografiei atunci recent înființate la Iași, de către domnitorul Vasile Lupu, la insistențele mitropolitului Varlaam, este „Cartea românească de învățătură în duminecele preste an și la praznice împărătești

4. Cf. V. Cândea, **op. cit.**, p. 10
5. **Ibidem.**
6. Inv. I/1, BRV I (1) p. 1—8, 513.
7. Cf. PP. Panaitescu, **Liturghierul lui Macarie**, București, 1961, p. V.
8. Inv. II/10, BRV IV (1) p. 1—2.
9. Idem, filă atașată la forzațul superior.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

și la svinți mari", cunoscută și sub numele de „Cazania lui Varlaam". În Predoslovie, domnitorul Vasile Lupu o oferă ca „dar, milă, pace și spăsenie a toată semințiia românească, pretutindenea unde se află pravoslavnici într-această limbă", arătînd că face „acest dar limbii românești, carte pre limba românească", conștient fiind de unitatea de neam, limbă și simțire a tuturor românilor.

„Cartea cea veche pentru toate provinciile românești", cum o numea Nicolae Iorga, „Cazania lui Varlaam" a cunoscut o uimitoare răspîndire pe întreg pămîntul românesc, dar mai ales în Transilvania, unde românii erau expuși unui puternic prozelitism din partea stăpînirii asupritoare. Cele peste 20 de retipăriri parțiale sau integrale ale „Cazaniei" și mulțimea copiilor manuscrise care au pătruns pînă în ultimele sate de plugari și de oieri din Transilvania, prin plata cu bani grei, ori cu prețul cîte unui cal, ori al mai multor oi și miei, se datorează nu numai conținutului religios al cărții, cît și graiului limpede și curgător, împestrițat cu pilde, metafore și paralelisme luate mai ales din tainele firii, dar tot așa de mult și din viețile sfinților apostoli, ale mucenicilor și ale cuvincioșilor [10].

„Cazania lui Varlaam" cuprinde 507 f. tipărite în două culori, cu caractere de două mărimi. Elementul decorativ este foarte bogat : numeroase inițiale ornate, xilogravuri reprezentînd scene biblice, sfinți, frontispicii formînd adevărate ilustrații cu subiecte religioase, vignete, ornamente de compoziție tipografică. Cunoscutul gravor Ilia semnează multe din ilustrații, unele înfățișînd teme specifice Bisericei Moldovei (Sf. Ioan de la Suceava, Cuvioasa Paraschiva) sau folosind elemente inspirate din realitatea moldovenească. Întîlnim și inițiale de vădită factură venețiană, altele alcătuite din împletituri, ca în vechile manuscrise moldovenești și în tipăriturile din secolul precedent.

Prețuirea de care se bucura „Cazania lui Varlaam" se vede și din faptul că mitropolitul Atanasie Anghel a rînduit tipărirea ei, în 1699 într-o ediție specială pentru Transilvania, sub titlul de „Chiriacodromion", apărută la Alba Iulia, cu unele ușoare modificări [11].

„...Opera lui Varlaam a cutreierat, a fost citită și bine păstrată în toate cele trei țări românești. Prin circulația sa, ea a îndeplinit, după cum se constată din diferite mărturii și însemnări, misiunea de apărare și de întărire a ortodoxiei, dar valoarea ei a crescut și prin faptul că a contribuit, adîncind un proces de lungă durată, la apropierea românilor, la cunoașterea lor, la dezvoltarea, într-o ultimă etapă, a conștiinței naționale românești" [12].

Arhiepiscopia Sibiului posedă un număr de 24 exemplare, fapt ce confirmă deosebita răspîndire a cărții și pe aceste meleaguri. Dintre acestea, un număr de 4 exemplare au circulat în satele din jud. Hune-

10. Cf. T. Bodogae, **Mitropolitul Vaarlaam ca teolog,** în rev. Mitropolia Moldovei și Sucevei, 23 (1957), p. 775—790.
11. Cf. M. Păcurariu, **Din istoria legăturilor bisericești ale Transilvaniei cu Moldova,** în rev. Mitropolia Moldovei și Sucevei, 44 (1968), nr. 11—12, p. 157.
12. Octavian Scheau, **Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval,** Cluj, 1978, p. 110.
13. Inv. IV/139, Inv. IV/142.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

doara, respectiv la Crișcior — 2 exemplare [13], Bretea Mureșană — 1 exemplar [14], Zdrapți — 1 exemplar [15].

La jumătatea secolului apare o nouă carte de legiuiri, în 1652, la Tîrgoviște, intitulată „Îndreptarea legii" sau „Pravila cea mare", un volum masiv compilat de Daniil Panonianul-monah, după colecții bizantine. În această lucrare juridică sînt incluse și extrase din „Pravila lui Vasile Lupu", Iași, 1646. Ca și „Pravila lui Vasile Lupu", „Îndreptarea legii" a circulat în toate ținuturile românești și uneori a fost chiar copiată, contribuind astfel la evoluția limbii române scrise. Un exemplar al „Pravilei", provenit de la parohia Hălmagi, jud. Arad, conform unei însemnări din anul 1816, 12 nob., se găsea în proprietatea „Bisericii Neunite a Țebii, cumpărată de Indrei Avram și dată de pomenire la aciastă Sfîntă B(iserică) a Țebii în veacul veacului". În anul 1722 era rămasă de la „Dumnealui socrului Oprea Floroiul, ginerelui Ilie Simtion din Grid—Hunedoara", iar în 1804 era la Tîrnăviți—Tîrnăvița, jud. Arad.

În Transilvania secolului al XVII-lea, tiparul se reintroduce cu ajutor material și cu meșteri trimiși din Țara Românească. Bălgradul, capitala principilor Transilvaniei în acea vreme, poseda cea mai importantă tipografie princiară din Transilvania. Aici, apare, în 1648, cea dintîi traducere integrală a Noului Testament, datorită spiritului larg față de cultură, dovedit de mitropolitul Simion Ștefan. În Predoslovie, Simion Ștefan exprimă idei politice înaintate și abordează interesante probleme teoretice privind limba literară, ceea ce reflectă orientarea umanistă a autorului. Simion Ștefan afirmă necesitatea culturii pentru popor „că nu numai cu pîine viiază omul", susține apoi folosirea unei limbi care să fie înțeleasă de toți românii și se străduiește să găsească cuvinte pe „carele le înțăleg toți", deoarece „bine știm că cuvintele sînt ca banii și banii numai aceia sînt buni, care îmblă în toate țările ; așia și cuvintele acelea sînt bune carele le înțăleg toți", prima teorie a circulației cuvintelor — reluată mai tîrziu de Hașdeu, exprimînd, indirect, ideea originii comune a tuturor românilor. Simion Ștefan este conștient de unitatea poporului român, în ciuda faptului că împrejurări istorice îi „răsfirase" în mai multe „țări", e conștient, deopotrivă, de necesitatea a ceea de vom numi mai tîrziu o limbă literară comună.

Patru exemplare ale „Noului Testament de la Bălgrad", care au circulat în Hunedoara se află astăzi la Sibiu, în colecția studiată ; un exemplar provenit de la biserica Săliște — Băița, (Hunedoara) [16], un exemplar de la biserica din Teliuc [17], un exemplar de la parohia Alun [18], un exemplar provenit din biblioteca mitropolitului N. Bălan ; cartea, conform însemnărilor, a circulat succesiv la Rodna (Bistrița-Năsăud), la Răhău (Alba), la Cacova-Fîntînele (Sibiu), Beriu (Hunedoara), Nădăștia de Jos (Hunedoara).

Din tipografia de la Alba Iulia, au mai circulat prin satele hunedo-

14. Inv. IV/143.
15. Inv. N 76
16. Inv. IV/9
17. Inv. IV/110
18. Inv. IV/11

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

rene, două exemplare ale „Psaltirii“ din 1651 (La Valea Almașului — Inv. I/103 și Tătărăști-Ilia — Inv. II/5), două exemplare ale „Molitvenicului“ din 1689 (Inv. I/6 la Căstău, protopopia Orăștie și Inv. II/14 de la parohia ort. rom. Bozeș).

O operă de certă valoare literară din această perioadă se datorează mitropolitului Dosoftei, care publică în Galiția, la Uniev, în anul 1673, „Psaltirea în versuri“, îmbogățind literatura română cu prima operă poetică de mare amploare (mai mult de 8 600 versuri) în care se simte influența populară. Două exemplare ale acestei lucrări (Inv. I/104 și II/8) au circulat, primul la Hunedoara, al doilea la Bulbuc „Viața Svinților“ (Inv. N. 97), aparținînd aceluiași mitropolit Dosoftei trece, conform notațiilor, de la Sălișteș (Hunedoara) la Tău (Alba) și apoi la Certej (Hunedoara) și Fizăgi (Hunedoara.

Domnia lui Șerban Cantacuzino deschide începutul unei epoci de cultură în Țara Românească, care culminează apoi sub domnia lui Constantin Brîncoveanu. Provenite din tipografia bucureșteană, „Evanghelia“ din 1682 și „Apostolul“ din 1683 sînt ilustrate cu mari planșe de o execuție superioară, datorate, unele, gravorului Damaschin Gherbest. Un exemplar al „Evangheliei“, București, 1682 provine din biserica de la Gelmar (Hunedoara). Tipografia din București este cea care va executa tipărirea primei traduceri integrale a Bibliei în limba română, cunoscută sub denumirea de „Biblia lui Șerban“, după numele domnitorului care a dispus și subvenționat imprimarea cărții, acest monument de seamă al literaturii noastre vechi, similar în literatura germană Bibliei traduse de Luther“ [19].

„Biblia lui Șerban“ a jucat un rol important în menținerea unității poporului român ; în însăși foaia de titlu se arată că s-a tipărit „spre înțelegerea limbii românești“ și „pentru cea de obște priință s-a dăruit neamului românesc“. În același timp ea a cunoscut o largă circulație în toate ținuturile locuite de români. Din cele 12 exemplare aflate în colecția studiată, două au circulat prin meleagurile hunedorene [20], la Deva și în localitatea Dupăpiatră (Brad).

În timpul lui Constantin Brîncoveanu, un rol deosebit revine mitropolitului Antim Ivireanu, artist și literat de origine georgiană, adus în țară de domnitor pentru reorganizarea tiparului. Ivireanu devine un tenace propagator al scrisului românesc prin tipar. Frații Radu și Serban Greceanu traduc din grecește „Mărturisirea ortodoxă“ a lui Petru Movilă, iar în 1691 apar la București „Mărgăritarele lui Ioan Gură de Aur“, traduse din original grecesc de aceștia. Un exemplar al acesteia a fost în posesia parohiei ort. române din Burjuc, Ilia (Hunedoara).

O „Evanghelie greco-română“ din 1693, tipărită în tipografia gre-

19. Al. Piru, **Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830**, București, 1977, p. 176.
20. Inv. VI/1 — provine de la paroh. ort. rom. Deva și Inv. VI/“ de la paroh. ort. rom. Dupăpiatră.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

ceasca înfiinţată la Bucureşti în timpul domniei lui Brîncoveanu, ca urmare a orientării boierimii spre cultura greacă, a cărei difuzare o sprijinea domnitorul, provine de la parohia ort. română din Hărţăgani, Băiţa (Hunedoara).

Mai amintesc că s-a păstrat un exemplar al lucrării „Sicriul de aur", Sas-Sebeş, 1683, carte de predici pentru îngroparea tuturor morţilor, tipărită de preotul român Ioan Zoba din Vinţ; cartea provine de la parohia Rădulești, Dobra (Hunedoara).

Concluzionînd, un număr de 14 titluri în 23 de exemplare, din care două titluri în două exemplare sînt din secolul XVI, iar 12 titluri în 21 de exemplare din secolul XVII, din producţia tipografică a culturii noastre medievale, păstrate azi în biblioteca Mitropoliei din Sibiu, au circulat, fie după locul de unde provine, fie conform itinerarului stabilit prin descifrarea însemnărilor marginale, şi prin aşezările hunedorene. Ele constituie doar o mică parte a cărţilor româneşti vechi care au fost cumpărate, citite, păstrate cu grija şi dragostea cuvenită cuvîntului scris, de către strămoşi, spre folosinţa copiilor şi nepoţilor. Studiul atent al acestor exemplare contribuie la formarea unei imagini de ansamblu asupra interesului pentru cultură şi carte arătat, din cele mai vechi timpuri, de românii hunedoreni, una dintre faţetele vechii noastre culturi şi civilizaţii rurale.

Purtînd numeroase însemnări, unele de interes local şi familial : naşteri, cununii, decese, altele legate de soarta cărţii : preţ de achiziţie, numele cumpărătorilor — ades însoţite de cele mai straşnice blesteme la adresa celor ce ar fi înstrăinat cartea, aşa numitele „exlibrisuri româneşti cu blestem" (Lidia Bacâru) — evenimente de natură economică, istorică sau meteorologică, cărţile româneşti vechi, care au circulat pe meleagurile hunedorene, purtătoare de însemnări, atestă şi ele străduinţele şi preocupările unor oameni dispăruţi de mult, de a consemna aspecte ale vieţii sociale, economice şi culturale ale societăţii româneşti din secolul al XVI-lea şi pînă în zilele noastre. Acestora li se alătură şi exemplarele distruse sau înstrăinate ale vechilor tipărituri româneşti, care au circulat în spaţiul hunedorean, care ne-ar fi putut completa cunoaşterea principalelor preferinţe ale românilor ardeleni, în materie de carte, aducînd şi un plus de informaţii rezultate din însemnările manuscrise.

Urmărind circulaţia cărţii româneşti, prin însumarea cărţilor aflate azi în judeţul Hunedoara, cu cele păstrate în alte judeţe, putem întocmi, de fapt, o schiţă globală a istoriei cărţii româneşti de secol XVI şi XVII, un fel de geografie culturală şi spirituală, comună românilor de pe întreg cuprinsul ţării noastre.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

LA CIRCULATION DANS LA CONTRÉE DE HUNEDOARA DE QUELQUES LIVRES ROUMAINS DES XVI-ÈME SIÈCLE, GARDÉS DANS LE PATRIMOINE CULTUREL NATIONAL DE SIBIU

Résumé

Sibiu, la ville d'une vieille tradition culturelle, garde un précieux fond de livre vieil roumain.

Les uns d'entre ces exemplaires, conformément le lieu de provenance on des notes manuscrits, sont circulés même dans la contrée de Hunedoara. Ainsi plus important c'est „Liturghierul lui Macarie", Tîrgoviște 1508, le premier livre imprimé en pays roumain, trouvé à l'église du village Alun, „Cazania lui Varlaam", „Indreptarea legii", „Noul Testament de la Bălgrad", „Biblia de la București", les livres d'une grande importance pour notre vieille culture du Moyen Age (le XVI-ème siècle) ils sont quelques livres de celles le 14 titres en 25 d'exemplaires qui ont circulé en Hunedoara, en etant aujourd'hui gardés à Sibiu, en contribuant au maintien du climat spirituel, culturel et national commun des roumains de l'entiere surface roumaine.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro